

УДК 351.863:339.9

Носирєв О.О.

кандидат географічних наук,
доцент кафедри менеджменту
зовнішньоекономічної діяльності та фінансів,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ЕКЗОГЕННІ ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ¹

У статті проведено аналіз екзогенних факторів впливу на стратегічні орієнтири розвитку промислових підприємств машинобудівної галузі в Україні. Розглянуто підходи до формування механізмів регулювання впливу зовнішніх факторів на стратегічний розвиток підприємств машинобудівного комплексу з позицій проактивного управління. Досліджено екзогенні чинники, що стримують стратегічний розвиток вітчизняних промислових підприємств машинобудування України, наведено основні показники стану галузі. Окреслено місце машинобудівного комплексу у промисловості України та його роль у процесах сталого розвитку. Виявлено основні проблеми цієї галузі та негативні наслідки впливу екзогенних факторів на діяльність промислових підприємств. Запропоновано основні напрями зменшення негативного впливу екзогенних факторів на розвиток машинобудівного комплексу України з позицій проактивної державної промислової політики.

Ключові слова: екзогенні фактори, промисловий комплекс, стратегічний розвиток, машинобудування, сталий розвиток, промислова політика.

ЭКЗОГЕННЫЕ ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЯ НА СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Носырев А.А.

В статье проведен анализ влияния экзогенных факторов на стратегические ориентиры развития промышленных предприятий машиностроительной отрасли в Украине. Рассмотрены подходы к формированию механизмов регулирования воздействия внешних факторов на стратегическое развитие предприятий машиностроительного комплекса с позиций проактивного управления. Исследованы экзогенные факторы, сдерживающие стратегическое развитие отечественных промышленных предприятий машиностроения Украины, приведены основные показатели состояния отрасли. Определены место машиностроительного комплекса в промышленности Украины и его роль в процессах устойчивого развития. Выявлены основные проблемы этой отрасли и негативные последствия влияния экзогенных факторов на деятельность промышленных предприятий. Предложены основные направления уменьшения негативного влияния экзогенных факторов на развитие машиностроительного комплекса Украины с позиций проактивной государственной промышленной политики.

Ключевые слова: экзогенные факторы, промышленный комплекс, стратегическое развитие, машиностроение, устойчивое развитие, промышленная политика.

EXOGENOUS FACTORS INFLUENCE THE STRATEGIC ORIENTATIONS OF INDUSTRY

Nosyriev O.

The article analyzes the impact of exogenous factors on the strategic orientations of the industrial enterprises of machine-building industry in Ukraine. The approaches to the development of mechanisms to regulate the impact of external factors on the strategic development of the machine-building enterprises with proactive management positions. Investigated exogenous constraints on the strategic development of domestic industrial enterprises of mechanical engineering Ukraine, are the key indicators of the state of the industry. The place machine building industry of Ukraine and its role in sustainable development processes. The basic problems of the industry and the negative consequences of the impact of exogenous factors on the activities of industrial enterprises. The basic direction of reducing the negative impact of exogenous factors on the development of the machine-building complex of Ukraine from positions of proactive government industrial policies.

Keywords: exogenous factors, industrial complex, strategic development, engineering, sustainable development, industrial policy.

Постановка проблеми. Розвиток промисловості України відбувалася під впливом збереження виробничих інтеграційних зв'язків із пострадянським простором, зростаючої сировинної складової виробництва, скорочення питомої ваги виробництва інноваційної продукції з високою доданою вартістю

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених за грантом Президента України за конкурсним проектом № Ф70/17593 Державного фонду фундаментальних досліджень.

і посилення рівня експортної орієнтації виробництва на машинобудівних підприємствах України. Значний вплив на ці процеси зумовлено впливом екзогенних (зовнішніх) макроекономічних факторів. Проблема підтримки на належному рівні стратегічного розвитку промислових підприємств провідних галузей національної економіки, зокрема машинобудівного комплексу, у сучасних умовах набуває надзвичайно важливого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне та методологічне розроблення питань, пов'язаних з аналізом чинників зовнішніх факторів впливу на діяльність підприємств машинобудівного комплексу, міститься в роботах таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як: В.П. Вишневський, І.П. Булеєв, Ю.В. Кіндзерський, А.І. Амоша, Ю.Б. Іванов, М.О. Кизим, О.Є. Кузьмін, І.О. Піддубний, В.С. Пономаренко, Л.Г. Ліпич, І.О. Галиця, О.М. Тридід, Ю.С. Залознова, В.В. Шпілевський, П.Г. Перерва, М.О. Солдак, В.Є. Хаустова, М. Портер, Дж. Макартур, Дж. Робінсон, І. Ансофф, А. Чандлер, Р. Дункан, К. Боумен. Кожен з цих дослідників акцентує увагу на факторах впливу на стратегічні орієнтири будь-якого економічного агента в умовах конкуренції та глобалізації ринків. Однак у наявних наукових роботах й дослідженнях недостатньо приділено увагу комплексному аналізу екзогенних факторів впливу на імперативи розвитку підприємств машинобудівного сектору з позиції подальшого впливу проактивної промислової політики.

Постановка завдання. Метою даної статті є комплексний аналіз екзогенних факторів впливу на стратегічні орієнтири розвитку промислових підприємств машинобудівної галузі в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вперше чинники функціонування підприємств було поділено на внутрішні та зовнішні Р. Дунканом [1], причому зовнішні включали покупців, постачальників, конкурентів, соціально-політичне й технологічне середовище і відрізнялись за складністю та невизначеністю, а, наслідком цього, складність середовища визначалась такими факторами, як: передбачуваність змін у середовищі; частота появи нових товарів; гетерогенність (різноманітність) ринків, що обслуговуються, взаємозв'язки з постачальниками, покупцями й дистриб'юторами. У пізніших наукових дослідженнях фактори зовнішнього середовища почали ділити на чинники прямої дії (споживачі, конкуренти, постачальники, державні органи влади тощо) та непрямой дії (міжнародне оточення, НТП, політичні й соціально-культурні події, стан економіки тощо), а до факторів внутрішнього середовища зараховувати цілі, структуру, завдання, технології та ресурси (насамперед людські) організації.

В Україні машинобудування є надзвичайно чутливим до змін загальногосподарської кон'юнктури, першою реагуючою галуззю промисловості на економічні спади й останнім на підйоми. Більшість машинобудівних підприємств у минулому були державними монополіями й відповідно сьогодні не готові до діяльності в умовах міжнародної конкуренції, оскільки раніше їх істотно захищала держава. Вони мали високі питомі витрати виробництва, не несли значної матеріальної відповідальності за результати діяльності. Прибуток від монополю високих цін і

створення штучного дефіциту надходив державі, а не підприємству, що не давало змоги розширювати, модернізувати виробництво й сприяло зростанню дефіциту [2].

Сектор машинобудування є основним компонентом більшої за розміром переробної промисловості, внесок якого до валової доданої вартості у переробній промисловості становить 25 % і біля 3,5 % до валового внутрішнього продукту України. Сектор машинобудування складається з шести підгалузей, при цьому 51 % продукції виробляється трьома підгалуззями, пов'язаними з сектором транспорту, а саме залізничним, авіаційним/суднобудівним та автотранспортним машинобудуванням. Виробництво машин та устаткування загального призначення, а також виробництво електричного устаткування також є відносно великими підгалуззями машинобудування, внесок яких до загального випуску сектору машинобудування становить 27 % та 16 %, відповідно [3].

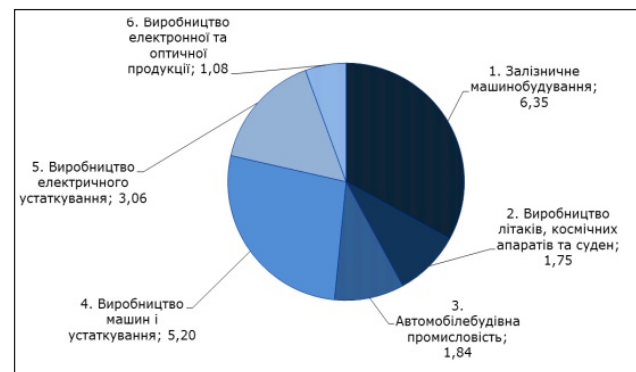

Рис. 1. Структура виробництва машинобудівного комплексу України [3]

Крім абсолютного розміру, економічна цінність сектору для країни визначається його здатністю генерувати багатство. Зі статичної точки зору, це найкращим чином відображається в концепції продуктивності (праці) – величини створеної ВДВ в розрахунок на одного працівника. Продуктивність праці залежить від капіталовкладень та інтенсивності застосування знань (технологій) в секторі, а також динаміки конкуренції на світових ринках. З метою підвищення національного багатства, в інтересах країни є сприяння секторальному переходу від менш до більш продуктивних секторів, або ж там де продуктивність є нижчою за потенціальну – підвищення продуктивності окремих секторів. Досить дивно спостерігати, що продуктивність у секторі машинобудування, і навіть на рівні більшої агрегації – в переробній промисловості – в Україні знаходиться на рівні, що є нижче середнього по країні і при чому на дуже низькому рівні. При значенні цього показника у 82 тис. грн, продуктивність праці у машинобудуванні у 2012 році становила лише 79 % від продуктивності праці у переробній промисловості (103,7 тис. грн на одного працівника) і 67 % від загальнонаціональної середньої продуктивності (121,7 тис. грн на одного працівника) [3].

Основними негативними чинниками для машинобудування України на сьогодні є: недостатня платоспроможність споживачів продукції; недосконалість механізму середньо- та довго-

строкового кредитування виробників і споживачів продукції та високі ставки кредитування; недостатня ефективність механізму часткової компенсації вартості складної техніки та фінансового лізингу; нерозвиненість інфраструктури ринку (відсутність реального моніторингу, дистриб'юторської системи, фірмового технічного обслуговування); невідповідність галузі та структурування підприємств умовам вільної конкуренції на внутрішньому і зовнішньому ринку, насамперед щодо здатності швидко створювати й засвоювати серійне виробництво конкурентоспроможної продукції; застарілість основних фондів, низький їхній технічний рівень, відсутність обладнання, придатного до переналагодження без значних витрат для впровадження ресурсозберігаючих технологій; низький кадровий потенціал; повільна адаптація підприємств машинобудування до роботи в ринкових умовах [3].

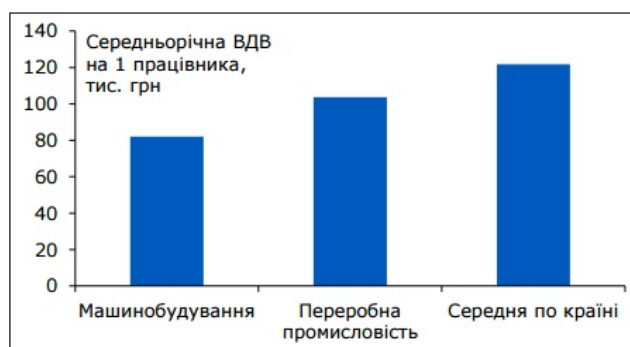

Рис. 2. Середньорічна ВДВ на 1 працівника, тис. грн. [3]

Податкова політика, безумовно – це один з основних способів заохочення інвесторів для стимулювання розвитку окремих регіонів і секторів економіки та промисловості. Досвід промислово розвинених країн свідчить, що останнім часом спостерігається значний тиск держави на користь децентралізації промисловості, прагнення знизити міру забруднення регіонів з високою концентрацією промислового виробництва. Через це знання аналітиком державної політики щодо місцерозташування проектів та їхнього цільового спрямування дозволяє врахувати різні пільги та стимули, різноманітні схеми фінансового стимулювання. Так, деякі країни, що розвиваються, надають прямі субсидії інвесторам окремих галузей

Рис. 3. Індекс промислової продукції України за 2010–2014 рр., % [5]

промисловості, які розташовуються у певних регіонах. Отже, аналітику варто проаналізувати вплив цих стимулів на економічні показники проекту, який розглядається. Часто інвестиції в зони, що розвивають експортний потенціал, звільняються від сплати податків й можуть бути прибутковими завдяки окремим видам субсидій.

Крім фіскальної політики, яка значно впливає на ефективність проекту та остаточне рішення при його відборі, на стратегічний розвиток промислових підприємств активно впливає правове середовище, що визначає умови експортно-імпортних операцій зовнішньоторговельного режиму, валютного регулювання. Законодавча база, яка забезпечує захист інтересів і прав інвесторів, правове поле у сфері трудового права можуть зробити проект економічно збитковим. В якості шляхів вирішення означених проблем на рівні управління машинобудівною галуззю слід розглянути можливість здійснення широкого комплексу внутрішньодержавних заходів, як то залучення інвестиційних ресурсів для модернізації виробничої бази машинобудівних підприємств, розвиток їхнього науково-технічного потенціалу, спроможного засвоювати новітні технології, ефективну взаємодію підприємств із закордонними партнерами на засадах кооперації, державну підтримку машинобудівної галузі [4].

Однією з найважливіших проблем сучасності залишається реалізація виготовленої продукції підприємств машинобудування. Невідповідність національної продукції вимогам світового ринку є однією з основних причин зниження обсягів реалізації продукції українських машинобудівних підприємств. Аналіз діяльності машинобудівних підприємств за 2010–2014 рр. свідчить про зниження обсягів реалізації продукції порівняно з попередніми роками й складає 7,9 %. Проте у розвинених країнах цей показник складає 25–45 %. Це є негативною тенденцією, що свідчить про знижене значення машинобудівної галузі в економіці країни [5]. Про реальний стан справ у машинобудівній галузі також свідчить індекс промислового виробництва, який в Україні має тенденцію до падіння, причому в машинобудуванні швидше за промисловість у цілому (рис. 3).

Аналіз динаміки співвідношення дебіторської й кредиторської заборгованостей свідчить про перевищення обсягу останньої. Це є ознакою нестабільного фінансового стану, що підтверджується збільшенням частки підприємств, які працюють збитково, й зменшенням тих, які отримують прибуток. За останні 5 років кількість збиткових підприємств промисловості перевищує 30 % від загальної кількості збиткових підприємств України. Рентабельність виробництва становить близько 5 %. У зв'язку з цим інвестори стали обережнішими і менше фінансують підприємства [4].

Виходячи з цього, машинобудування перетворилося на одну з найменш рентабельних галузей промисловості. Наслідком цього стало зменшення інвестицій та інновацій в галузь для реконструкції й модернізації виробництва. Через брак коштів підприємства

не мали можливості здійснювати модернізацію своєї технічної бази. Востаннє масова модернізація підприємств галузі здійснювалася у період індустріалізації та у повоєнні роки.

Отже, загальною проблемою низької ефективності роботи вітчизняних машинобудівних підприємств залишаються низька ефективність менеджменту, недосконалість маркетингової роботи, відсутність фінансових джерел для технологічного оновлення підприємств. Також через зменшення зовнішнього попиту відбулося зниження експорту продукції машинобудування, зменшення обсягів виробництва та збільшення кількості готової продукції на складах, погіршення фінансових результатів. Причина цього – виробничі потужності українських машинобудівних підприємств зношені понад 60 %. Крім того, неухильно підвищуються виробничі витрати через подорожчання сировини, енергоносіїв, тарифного тиску залізничних перевізників. Щодо людського чиннику, найактуальнішою на сьогодні є проблема незадовільної мотивації персоналу машинобудівних підприємств, що зумовлена передусім низькою заробітною платою, яка навіть в Україні нижче за середню по промисловості, не кажучи вже про заробітну плату в галузі машинобудування у високо-розвинених країнах світу, а також незадовільними умовами праці [6].

Важливо також при визначенні показників прибутковості підприємства враховувати фактор інфляції. Адже періоди зростання інфляції створюють несприятливі умови для інвестиційної діяльності. Ймовірність прийняття помилкових інвестиційних рішень в цей період різко зростає. Це передусім тому, що в умовах високих темпів інфляції значно спотворюється звітна бухгалтерська інформація підприємства. Використовуючи цю інформацію, інвестори та інші користувачі бухгалтерської звітності підприємства проводять його фінансовий аналіз, в тому числі й аналіз показників рентабельності, ризикуючи отримати помилкові результати та далеку від реальної картину фінансового стану підприємства.

Система постачання підприємства вимагає тісної взаємодії з постачальниками, оскільки зайві запаси пов'язують гроші і знижують ділову активність підприємства. Самовиживання й ефективне функціонування машинобудівного підприємства залежить від його здатності знаходити споживача своєї продукції й задовольняти його запити. Споживачі вирішують які саме товари потрібні, за якою ціною, що визначає для підприємства-виробника кінцеві результати, а також впливає на постачальників матеріалів та трудові ресурси. Машинобудівне підприємство орієнтує збут своєї продукції в основному на достатньо великі групи споживачів, від яких воно найбільше залежить.

Визначення зовнішніх факторів макrorівня необхідно для забезпечення умов стійкого та ефективного функціонування промислових підприємств, зокрема підприємств машинобудування. Ця група факторів включає економічну, соціальну, політико-правову, технологічну та екологічну підсистеми. На сьогодні для підприємств машинобудування актуальним є вплив таких факторів макrorівня:

- серед економічних факторів: динаміка ВВП, динаміка ставки курсу рефінансування НБУ, інфляція, рівень безробіття, платоспроможний попит, динаміка курсу гривні, система оподаткування тощо;
- серед соціальних факторів: демографічні зміни, динаміка зайнятості, ставлення до праці та відпочинку, вплив ЗМІ, соціальна мобільність населення тощо;
- серед політико-правових факторів: зміна законодавства, податкова політика, зовнішньоекономічне законодавство, рівень державного регулювання у галузі тощо;
- серед технологічних факторів: нові патенти, тенденції НДДКР, розвиток технологій, захист інтелектуальної власності, нові продукти (швидкість оновлення, джерела ідей) тощо;
- серед екологічних факторів: рівень ресурсозбереження, продукція, сертифікована по екологічних параметрах, вплив діяльності машинобудівного підприємства на довкілля тощо.

Зовнішні фактори мезорівня залежать від регіонального економічного середовища підприємства, а також пріоритетності їхнього розвитку для результатів діяльності регіону. Серед зовнішніх факторів мезорівня для машинобудівних підприємств виділяють географічне розташування промислового підприємства, рівень політичної стабільності у регіоні, особливості економічної ситуації, її податкової, бюджетної, інвестиційної, антимонопольної та приватизаційної політики, ресурсозабезпеченість регіону, стан ринків збуту, транспортні сполучення, рівень розвитку інтеграційних процесів у регіоні тощо. Найближче соціально-економічне оточення машинобудівного підприємства створює зовнішні фактори мікрорівня. В моделі К. Боумена [7] виділяються такі фактори зовнішнього середовища підприємства, як постачальники, потенційні конкуренти, покупці, товари-замінники та суперництво конкурентів всередині галузі. Для підприємств машинобудування виявлення цих факторів залежить від кон'юнктури ринків сировини, матеріалів, трудових і фінансових ресурсів і ринків засобів виробництва. Тут важливо дослідити причини можливого «зриву» відносин підприємства з контрагентами для забезпечення його безперервного стійкого функціонування. Крім того, на сьогодні спостерігається посилення конкуренції з боку європейських машинобудівних підприємств, загострення проблем з постачальниками сировини і матеріалів, складність отримання довгострокових кредитів через політичну та економічну нестабільність, що ускладнює забезпечення стійкого стратегічного розвитку підприємств машинобудування.

Відповідно до наведеної структури факторів, очевидно, що промислове підприємство як відкрита динамічна система перебуває під постійним впливом зовнішніх факторів мікро-, мезо- та макrorівня. При цьому, для ефективного функціонування промислових підприємств необхідно контролювати не тільки вплив факторів відокремлено, але й у їхній взаємодії та взаємозв'язку [8].

Серед найпоширеніших перешкод розвитку вітчизняних машинобудівних підприємств, зумовлених впливом чинників внутрішнього середовища, слід відзначити проблеми техніко-технологічного і фінансового характеру, а також проблеми, що зумовлені

людським чинником. Так, застаріле обладнання, недостатня технологічна і ресурсна гнучкість, низька впровадженість провідних науково-технічних розробок у виробництво не дозволяє підприємствам досягнути рівня виробництва, який дав би змогу витримувати конкуренцію з фірмами, що мають сформоване ім'я на світовому ринку. Серед фінансових перешкод основними виступають низька ефективність експортних операцій, що є наслідком високих витрат на виробництво (в особливості слід відзначити енергозатратність виробництва) й на експорт продукції машинобудування.

Головними чинниками зовнішнього середовища, що стримують стратегічний розвиток вітчизняних промислових підприємств, у т.ч. машинобудівних, є:

- наслідки світової фінансово-економічної кризи;
- нестабільність політико-економічного становища України, проблеми з визначенням стратегічних напрямів зовнішньоекономічної політики;
- брак уваги держави до розвитку високотехнологічних галузей промисловості, зокрема наукомістких підгалузей машинобудування, що спричиняє нерациональну структуру експорту й малоперспективну модель міжнародної спеціалізації України [9].

Не менш істотною є проблема високої конкуренції з боку західних компаній, які, створюючи різноманітні бар'єри при вході на ринок, не дають змоги вітчизняним підприємствам конкурувати зі своєю продукцією на ринках розвинених країн. Це здебільшого зумовлює проблему нерациональної географічної структури експорту продукції вітчизняного машинобудування, орієнтованого на традиційні ринки Росії та країн СНД, в той час як перспективні ринки європейських країн здатні забезпечити процвітання галузі в стратегічній перспективі.

Екзогенними причинами, що впливають на виникнення кризових явищ на підприємствах машинобудівного комплексу, можливо обґрунтовано назвати: спад темпів розвитку гірничо-металургійного комплексу України, зниження конкурентоспроможності України внаслідок певних політичних та внутрішньоуправлінських державних факторів, неефективну підготовку кадрового потенціалу. Окрім того, слід відзначити, що зменшення обсягів виробництва у машинобудуванні викликано руйнуванням виробничих потужностей у зоні проведення АТО. Підвищення синергетичного ефекту структурно-інноваційних перетворень у сучасній регіональній економічній політиці має полягати у реалізації існуючих конкурентних переваг окремих виробництв і секторів, що зумовлені їхніми власними досягненнями у науково-технологічному прогресі й продукція яких користується стійким попитом на ринках. Втілення цього завдання передбачає першочергову підтримку з боку держави розвитку наукомістких,

високотехнологічних виробництв шляхом стимулювання інвестицій і реалізації інновацій, насамперед, у галузі машинобудування [10].

Визначивши екзогенні фактори впливу на кризове поле виробничо-економічної діяльності підприємств машинобудівної галузі України, сучасна наука підкреслює турбулентність зовнішнього оточення підприємств та їхній зворотній зв'язок. Так, фахівці відзначають, що «зважаючи на те, що на функціонування економічної системи впливає безліч факторів, турбулентність середовища функціонування є неоднорідною, що викликано такими ознаками:

- усі фактори впливу відрізняються за рівнем упорядкованості, швидкістю, темпом зміни та вимагають неоднакового часу на адаптацію до них або усунення їхнього впливу;
- турбулентні потокові процеси не є випадковими, вони за своєю природою вихрові;
- досить часто фактори впливу є латентними, тобто такими, які не можуть бути ідентифіковані та досліджені в момент їхнього виникнення;
- нові фактори впливу утворюються постійно, що визначає частково ймовірнісний характер проведених прогнозних розрахунків;
- існування зворотного зв'язку між активністю економічної системи та факторами впливу на неї, оскільки реакція системи на збудник може призводити як до його зникнення, так й до його трансформації.

Висновки з проведеного дослідження. В результаті теоретичного узагальнення були виявлені основні екзогенні фактори, що найбільше впливають на формування стратегії розвитку підприємств машинобудування. Структура факторів впливу на стійкість функціонування промислових підприємств дозволяє проводити аналіз нинішнього стану факторів впливу зовнішнього та внутрішнього середовищ підприємства з позиції забезпечення його стійкості, визначити показники для її оцінки з урахуванням дії цих факторів і розробити коректуючі управлінські рішення для вчасного реагування на негативний вплив визначених факторів. Значно впливають на функціонування підприємств машинобудування мають зовнішні чинники непрямої дії, до них належать: стан економіки, технічні, технологічні, політичні та соціальні чинники. Стан економіки постійно змінюється й активно впливає на результати господарської діяльності підприємства. Для забезпечення сталого функціонування й розвитку підприємства необхідно своєчасно виявляти, аналізувати й прогнозувати тенденції змін економічного середовища і пристосування до них, тобто, вживати заходів проактивного управління як на рівні безпосередньо суб'єкта господарювання, так й на рівні проактивної державної промислової політики.

1. Duncan R. B. *Characteristics of organizational environments and perceived environmental uncertainty* / R. B. Duncan // *Administrative Science Quarterly*, Vol. 17, pp. 313-27, 1972.

2. Галелюк М. М. Чинники забезпечення конкурентоспроможності машинобудівного підприємства / М. М. Галелюк, Н. І. Горбаль // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. – 2008. – № 635: *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку*. – С. 232–238.

3. Шаха Д. Сектор машинобудування в Україні: стратегічні альтернативи і короткострокові заходи з огляду на припинення торгівлі з Росією. Серія консультативних робіт / Д. Шаха, Р. Джуччі, Д. Науменко, А. Ковальчук // *Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. Німецька консультативна група*. – Берлін/Київ, серпень 2014 р. – 21 с.

4. Мандзінівська Х. О. Комплексний підхід до аналізу та оцінки фінансово-економічної діяльності підприємств машинобудування / Х. О. Мандзінівська // *Бізнес Інформ*. – 2015. – № 2. – С. 156-161.

5. Коваль В. В. Розвиток машинобудівного комплексу в контексті забезпечення його економічної безпеки / В. В. Коваль, М. І. Башинська, О. З. Редьквa // Причорноморські економічні студії. – 2016. – Вип. 7. – С. 117-120.
6. Ареф'єва О. В. Кадрова складова в системі економічної безпеки машинобудівних підприємств / О. В. Ареф'єва, О. Ю. Литовченко // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 11 (89). – С. 95–100.
7. Боумэн К. Основы стратегического менеджмента [Текст]: пер.с англ. / К. Боумэн. – М.: Банки и биржи: ЮНИТИ, 1997. – 175 с.
8. Земцова К. А. Структура визначення факторів впливу на стійкість функціонування промислових підприємств / К. А. Земцова // Стратегія економічного розвитку України. – 2014. – № 35. – С. 219-227. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/seru_2014_35_30.
9. Шевчук О. А. Екзогенні фактори впливу на стратегічні орієнтири розвитку вітчизняних підприємств / О. А. Шевчук // Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». – 2015. – № 12. – С. 245-253.
10. Носирев О. Синергетичні ефекти стимулювання діяльності промислових підприємств / О. Носирев // Інновації в бізнес-освіті: зб. матеріалів І Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., 27 берез. 2015 р., м. Київ ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана. – Київ: КНЕУ, 2015. – С. 113–117. – Режим доступу: <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/11127/1/113-117.pdf>.

E-mail: nosyriev.bf@khpi.edu.ua